

Geografické aspekty suburbanizácie a priestorový pohyb obyvateľstva

P. Podolák: Geographical Aspects of Suburbanization and Spatial Movement of Population. Život. Prostr., Vol. 41, No. 6, 298 – 302, 2007.

The principal turn in the migration balance of the largest cities is one of the most typical traits of the change that manifested in the spatial movement of population after 1990. Large and medium sized cities with concentration of almost all basic human activities in the past, became migration loosing as a result of suburbanization and deconcentration of population, and are characterized by negative migration balance recently. The basic tendencies of these migration changes are analysed as well as consequences of suburbanization on spatial development of the settlements.

V poslednom desaťročí nastali na Slovensku významné zmeny v usporiadaní miest a sídelných aglomerácií. Jedným z trendov je priestorové rozširovanie miest procesom suburbanizácie. V prímestskej zóne mnohých našich miest vyrastajú nové obytné súbory, predovšetkým individuálna zástavba, ako aj nové obchodné zóny. Rezidenčná i komerčná suburbanizácia zatiaľ nedosahuje rozmery porovnateľné s mestami západnej Európy a USA, z kvalitatívneho hľadiska však prináša pomerne radikálne a v podstate nevratné zmeny v našom systéme osídlenia a využívání krajiny.

Geografická literatúra na Slovensku (resp. v súrodných postkomunistických krajinách) venuje tejto problematike pozornosť najmä v posledných rokoch, keď suburbanizácia nadobudla dynamickejší charakter a jasnejšie kontúry (napr. Muliček, 2002; Ouředníček, 2002; Slavík, Clapovič, 2003; Sedláková, Matlovič, 2004; Banski, 2005; Podolák, 2006). V súvislosti s geografickou a štatistickou analýzou suburbanizačných procesov treba však upozorniť aj na výpovednú hodnotu štatistických dát, predovšetkým na nepresnosť v evidencii sťahovania. Mnohí obyvatelia miest si postavili dom v zázemí mesta, ale trvalé bydlisko si pritom nezmenia a zostanú stále obyvateľmi mesta. Tieto štatistické disproporce, ktorých celkový rozsah je prakticky nemožné odhadnúť, však nijako nemenia základnú charakteristiku trendu prejavujúceho sa v ostatnom desaťročí čoraz výraznejšie – sťahovanie obyvateľov miest na vidiek.

Cieľom tohto príspevku je poukázať na hlavné črty suburbanizačných a dekoncentračných procesov v súvislosti s priestorovým pohybom obyvateľstva, najmä so sťahovaním obyvateľov z miest do ich bezprostredného či širšieho zázemia.

V období po r. 1950 až do polovice 80. rokov minulého storočia sa na Slovensku vo vnútornej migrácii a jej územnej charakteristike prejavovala takmer jednostranná koncentračná tendencia. Rozvoj priemyslu, terciárnych aktivít i bývania a ich centrálna plánovaná lokalizácia predovšetkým v mestských sídlach vyvolali rozsiahle presuny vidieckeho obyvateľstva do miest. V priebehu tridsiatich rokov (1950 – 1980) sa podiel mestského obyvateľstva zdvojnásobil. Vývoj a charakteristiky vnútornej migrácie najvýraznejšie ovplyvňoval proces industrializácie (s prevažnou orientáciou lokalizácie priemyslu do miest), intenzifikácie poľnohospodárstva (s uvoľňovaním pracovných síl na vidieku), realizáciou bytovej výstavby v mestách a od druhej polovice 70. rokov aj vytvorením strediskovej sústavy osídlenia, ktorá administratívnymi nástrojmi posilňovala rast vybraných väčších obcí (stredísk osídlenia) a obmedzovala rozvoj malých obcí, predovšetkým umelým blokovaním ich bytovej výstavby. V medziregionálnych presunoch obyvateľstva zohrávala úlohu aj bilancia pracovných síl, v rámci ktorej sa

bytová výstavba podporovala najmä v nedostatkových, resp. rozvojových a imigračných regiónoch. Populačne silné regióny s vyššou úrovňou prirodzenej reprodukcie na severe a východe Slovenska predstavovali zdrojové oblasti a boli charakterizované výraznými migračnými stratami. Diferenciácia migrácií na úrovni miest a vidieka bola z týchto dôvodov výsledkom nielen prirodzenej atraktivity jednotlivých regiónov, resp. centier, ale aj rôznych (často problematických) preferencií a kompenzácií.

Obyvateľstvo vidieka sa sťahovalo najmä do okresných miest, prípadne do najbližších strediskových obcí. Tak sa postupne zvyšovalo sťahovanie obyvateľstva na krátke vzdialenosti – z obce do obce v rámci okresu, ktoré pri vtedajšom územnom a správnom usporiadaní (pomerne veľkých okresoch) tvorilo okolo 53 % objemu vnútorného sťahovania v SR. Mestá priťahovali obyvateľstvo z bližšieho i vzdialenejšieho okolia najmä širokou paletou pracovných príležitostí, kumuláciou funkcií regionálneho, resp. v prípade väčších miest aj nadregionálneho významu. Migračné prírastky zlepšovali vekovú štruktúru obyvateľstva, pretože do miest sa sťahovali predovšetkým mladí ľudia, pri takých zlomových udalostiach, ako ukončenie školskej dochádzky, resp. vyššieho vzdelávania, nástup do zamestnania, založenie rodiny a pod., takže najpočetnejšiu skupinu prisťahovaných do miest tvorili 20 – 34 roční. Koncentračný charakter migrácií na Slovensku sa prejavoval najintenzívnejšie v priebehu 70. a približne do polovice 80. rokov minulého storočia, keď vrcholila extenzívna fáza urbanizácie Slovenska. Okrem mimoriadne rýchleho rastu obyvateľstva miest (často umocneného aj umelými zásahmi a administratívnym pričleňovaním vidieckych obcí k mestám) sa ako dôsledok vysťahovania prejavovala aj depopulácia vidieckych regiónov, s čím súviseli potom zmeny ich funkcií, ako aj zmeny v štruktúre obyvateľstva a demografickom potenciáli rôznych oblastí krajiny (predovšetkým v niektorých okrajových regiónoch na severovýchode Slovenska). Už od druhej polovice 80. rokov sa však prejavuje pokles migračnej mobility obyvateľstva na území Slovenska. Zatiaľ čo ešte v polovici 80. rokov sa v SR sťahovali približne 2 % obyvateľstva (zhruba 120 000 ročne), v 90. rokoch ich podiel klesol na ca 1,5 %, teda približne 80 000 obyvateľov.

Slovensko sa však nezaraďuje medzi krajiny s výraznou vnútornou mobilitou obyvateľstva, napr. v Českej republike mení trvalý pobyt ročne 2,1 % obyvateľov (Vaňo, 2005). Vnútorná migrácia SR postupne strácala koncentračný charakter a začali sa presadzovať dekoncentračné tendencie. Zvyšuje sa atraktivnosť malých obcí a prímestského bývania, predovšetkým v zázemí veľkých a stredne veľkých miest.

Zo štatistického hľadiska svoju úlohu v radikálnom obrate migračnej bilancie jednotlivých veľkostných skupín obcí zohrávajú zmeny intenzity prisťahovania, resp. vysťahovania. V prípade najväčších miest Slovenska je významný zrejme aj nárast vysťahovania predovšetkým do prímestských obcí, ale ešte výraznejším momentom je prudký pokles prisťahovania. Migračné straty najväčších miest nespôsobili len zvýšená intenzita vysťahovania, ale, podobne ako v Českej republike (Čermák, 1997), predovšetkým zmenšenie imigračných tokov. Hlavnou bariérou predpokladaného rozvoja migračnej mobility a rozhodujúcim faktorom zvratu migračnej bilancie veľkostných kategórií obcí je nepriaznivá situácia na trhu s bytmi. Podmienky v mestách (predovšetkým finančné) sú v tomto zmysle oveľa nepriaznivejšie ako na vidieku. Z priestorového hľadiska je ešte dôležité, že prevažná väčšina slovenského vidieka obyvateľstvo naďalej stráca, výnimkou sú prímestské oblasti a niektoré atraktívne vidiecke priestory, ktoré priťahujú najmä starších obyvateľov. Pre mladšie vekové skupiny sú naďalej atraktívne mestské centrá, zatiaľ čo rodiny preferujú bývanie v zázemí miest. Výsledkom tejto situácie je skutočnosť, že dramatický pokles vidieckeho obyvateľstva v predchádzajúcich desaťročiach sa po r. 1990 prakticky zastavil. V r. 1991 žilo v mestách na Slovensku 56,8 % všetkého obyvateľstva krajiny. Do r. 2001 tento podiel klesol na 56,1 % a do r. 2005 na 55,6 %.

Migračné väzby najväčších miest Slovenska a ich zázemia

Zásadný obrat v migračnej bilancii najväčších miest je jedným z najcharakteristickejších znakov zmien, ktoré sa prejavili v priestorovom pohybe obyvateľstva po r. 1990. Na rozdiel od 70. a 80. rokov, keď obyvateľstvo smerovalo zo zázemia do miest, v 90. rokoch sa koncentračné tendencie v sťahovaní obyvateľstva začali postupne meniť na dekoncentračné a čoraz výraznejšie sa začalo prejavovať sťahovanie obyvateľstva z miest na vidiek. Obyvateľstvo vo väčšej miere využíva nielen existujúci bytový fond v zázemí, ale za hranice miest smeruje aj rozhodujúca časť individuálnej bytovej výstavby. Malé obce, ktoré boli v minulých desaťročiach charakterizované až extrémnymi hodnotami zápornej čistej migrácie, sa stávajú migračne ziskovými. Naopak, migračne stratové sú predovšetkým najväčšie mestá. V polovici 80. rokov boli obce, ktoré mali s Bratislavou kladnú bilanciu sťahovania, skutočne len výnimkou. Z celkového počtu 139 obcí v okresoch susediacich s Bratislavou (Dunajská Streda, Malacky, Pezinok a Senec) malo kladnú migračnú bilanciu s hlavným mestom len 10 obcí (napr. Most pri Bratislave, Senec). Bratislava ešte r. 1991 pro-

Tab. 1. Čistá migrácia miest Bratislava a Košice v období 1971 – 2005

Roky	Priemerná ročná čistá migrácia		Priemerná ročná čistá migrácia na 1 000 obyvateľov stredného stavu	
	Bratislava	Košice	Bratislava	Košice
1971 – 1975	4 078	3 389	12,6	21,3
1976 – 1980	3 818	2 491	10,5	13,1
1981 – 1985	4 242	1 508	10,6	7,1
1986 – 1990	3 641	1 297	8,5	5,6
1991 – 1995	1 528	- 14	3,4	- 0,1
1996 – 2000	- 308	- 442	- 0,7	- 1,8
2001 – 2005	- 228	- 641	- 0,5	- 2,7

Zdroj: Pohyb obyvateľstva ČSSR, ČSFR, SR podľa obcí v r. 1971 – 2005. Štatistický úrad SSR a SR, 1971 – 2005.

fitovala z migrácie zo svojho zázemia, ale od r. 1992 je už vo vzťahu so svojim okolím migračne stratová, a tak situácia po r. 2000 poskytuje absolútne odlišný obraz. Všetky vidiecke obce (s výnimkou 13) v uvedených okresoch sú v migračnej bilancii s Bratislavou ziskové, celé bližšie zázemie sa stalo pre Bratislavčanov mimoriadne atraktívne pre nové bývanie. Až od vzdialenosti približne 50 km sa nachádzajú obce, ktoré sú v migračnej bilancii s Bratislavou stratové. V mnohých z nich však zohráva úlohu aj to, že tvoria užšie zázemie ďalších veľkých miest (Nitra, Nové Zámky, Trenčín, Trnava), takže efekt kladnej migračnej bilancie sa viaže na tieto mestské centrá. Mapy v Atlase obyvateľstva Slovenska (2006) dokumentujú skutočnosť, že aj ďalšie najväčšie mestá Slovenska sú vo vzťahu k svojmu bezprostrednému zázemiu (ktorého veľkosť závisí od mnohých faktorov) migračne výrazne stratové.

Záporné migračné saldá v Bratislave a Košiciach i ďalších veľkých mestách Slovenska sú nepochybne spojené s procesom suburbanizácie, ale významnú úlohu zohrávajú aj silné dekoncentračné tendencie, ktoré sa prejavujú vo veľmi širokom zázemí slovenských miest. Vývoj čistej migrácie dvoch slovenských veľkomiest Bratislavy a Košíc v období 1971 – 2003 vidno z tab. 1. Výrazný migračný zisk, ktorý sa podieľal na raste obyvateľstva Bratislavy začiatkom 70. rokov asi dvoma tretinami a na raste Košíc približne dvoma pätinami, sa postupne znižuje a v absolútnych i relatívnych hodnotách prechádza do migračnej straty, ktorá sa v priemerných hodnotách v Košiciach prejavuje od začiatku a v Bratislave od polovice 90. rokov. V prípade Bratislavy pozorujeme od polovice 80. rokov neustály pokles počtu prisťahovaných a, naopak, pozvoľný nárast počtu vystahovaných, až napokon od r. 1997 zaznamenáva hlavné mesto úbytok obyvateľstva sťahovaním. Intenzita migračného pohybu zároveň klesla v ostatnej dekáde o tretinu.

Suburbanizácia a zmeny v priestorovom rozvoji sídel

Mestá na Slovensku boli po päťdesiatročnom prerušení znovu uvedené do prostredia trhových vzťahov, a preto niektoré zmeny prebiehajú neuveriteľne rýchlo. Suburbanizácia sa najvýraznejšie rozvíja predovšetkým v zázemí najväčších miest. Výstavbu rodinných domov, veľkých obchodných centier a priemyselných zón však možno v závislosti od konkrétnych podmienok sledovať i v menších mestách. Okrajové časti miest a územie okolitých obcí sa stáva výraznou rozvojovou oblasťou. Suburbanizácia prináša významné zmeny v spôsobe využívania krajiny. Poľnohospodársku výrobu na veľkej rozlohe postupne nahrádza bývanie i komerčné funkcie. Popri rodinných domoch sa stavajú hypermarkety, nákupné centrá a priemyselné zóny so skladmi, distribučnými centrami i výrobou.

Rezidenčná suburbanizácia sa prejavuje v niekoľkých formách. Developeri vytvárajú obrovské rezidenčné okrsky s výstavbou rodinných domov na kľúč alebo zhromažďujú pôdu, rozparcelujú ju na stavebné pozemky, ktoré doplnia potrebnou infraštruktúrou a predávajú záujemcom.

Koniec centrálného plánovania priniesol aj veľké očakávania v oblasti osídlenia. Spájali sa o. i. s dynamickým rozvojom výstavby rodinných domkov v zázemí miest. Nízka kúpna sila väčšiny obyvateľov v prvej polovici 90. rokov výrazne obmedzovala realizáciu snov o bývaní v prímestskej krajine. Vzhľadom na zníženie priemerných reálnych príjmov a prudký nárast cien nehnuteľností, stavebných prác a stavebných materiálov sa obstaranie rodinného domu vymykalo možnostiam strednej vrstvy. Rezidenčná urbanizácia sa začala rozvíjať až koncom 90. rokov v súvislosti s rastúcimi príjmami a kúpnu silou časti obyvateľstva, neskôr ju podporil aj rozvoj hypotekárneho financovania.

V tom období však nastúpili na scénu hypermarkety, ktoré sa stali najvýraznejším symbolom súčasnej suburbanizácie. Rozvoj komerčnej suburbanizácie na prelome storočí je skutočne výrazným znakom meniacim charakter prímestskej krajiny. V prípade rezidenčnej výstavby ide zväčša o lokalizáciu na okraji existujúcich vidieckych sídel. Nové okrsky luxusného bývania sa budujú i vo voľnej krajine. Suburbanizácia prebieha aj formou výstavby na voľných parcelách vnútri existujúcej zástavby alebo rekonštrukciu pôvodných objektov. Záleží od konkrétnych projektov ako citlivo (resp. necitlivo) sa integrujú do prostredia obce.

Na rýchlej transformácii prímestskej zóny sa radikálne podieľajú komerčné projekty, spojené s lokalizačnými preferenciami obchodných, distribučných, skladovacích i výrobných aktivít s vysokými nárokmi na plochu a dopravnú dostupnosť. Zatiaľ čo výstavba rodinných domov je rozptýlená do mnohých malých lokalít, nákupné centrá sa sústreďujú do komplexov v susedstve diaľnic a významných dopravných križovatiek.

Suburbanizácia a zmeny v sociálno-priestorovej štruktúre sídel

Rezidenčná suburbanizácia prispieva k zmene tradičnej sociálno-priestorovej štruktúry našich miest. V súčasnosti prímestské zóny získavajú migráciou predovšetkým obyvateľstvo s vyššími príjmami a vyšším vzdelaním. Ľudia, ktorí sa tam sťahujú, zväčša z vyšších sociálnych vrstiev, hľadajú vyšší štandard bývania, vyššiu kvalitu životného prostredia, s dobrým dopravným spojením s najbližším mestom. Sociálny status domácností nových obyvateľov obyčajne ostro kontrastuje s pôvodným obyvateľstvom obce. Napriek tomu, že segregácia je v zásade prirodzený proces, charakteristický pre mestá, aj v nových prímestských vidieckych sídlach môžeme sledovať zvláštne správanie nových obyvateľov. V niektorých lokalitách vidno tendenciu prisťahovalcov separovať sa od zvyšku obce. Podoby tejto snahy sú rôzne, od určitého odstupu až po uzavretie sa do svojho sveta za vysoké oplotenie nových rezidencií.

Má suburbanizácia aj negatívne dôsledky?

Živelná suburbanizácia obyčajne nadobúda formu roztriešteného a neusporiadaného rozvoja, tzv. *urban sprawl*. Poznáme ju z metropolitných oblastí Severnej Ameriky a západnej Európy, ťažko spĺňa kritériá udržateľného rozvoja osídlenia a krajiny. Ak sa podobné formy vo väčšej miere ujmu aj v našich podmienkach, veľmi ťažko sa budú môcť meniť. Štruktúra osídlenia

je vo všeobecnosti charakterizovaná vysokým stupňom zotrvačnosti a jej vývoj prináša v podstate nevratné zmeny.

Suburbanizácia na Slovensku zatiaľ nepredstavuje problém, ktorému by venovali výraznejšiu pozornosť nielen odborníci, úrady i politici, ale ani médiá a širšia verejnosť. Niektoré čiastkové stránky suburbánneho rozvoja, predovšetkým výstavba mnohých hypermarketov, je pod palbou kritiky mimovládnych organizácií tretieho sektora. Zo strany odbornej verejnosti sa len poskromne ozývajú varovné hlasy vzhľadom na niektoré aspekty suburbanizačného procesu.

Medzi negatívnymi vplyvmi suburbanizácie sa najčastejšie uvádzajú:

- *sociálna segregácia* – do prímestských lokalít sa sťahujú predovšetkým ľudia s vyšším sociálnym statusom, sociálnu izoláciu podporuje aj takmer výlučne používanie automobilu na akýkoľvek presun,
- *prudké zvýšenie individuálnej automobilovej dopravy* – ľudia z prímestských oblastí pravidelne dochádzajú do mesta za prácou, vzdelaním, službami, kultúrou a pod., navyiac, v oblastiach s nízkou hustotou zaľudnenia nemôže efektívne fungovať verejná doprava,
- *úpadok mestských centier* – v niektorých prípadoch sa centrá miest vyľudňujú (najmä vo večerných hodinách), často chátrajú staré obytné a obchodné objekty, investori majú nižší záujem o využitie starých priemyselných zón,
- *komerčná zástavba* (hypermarkety, rýchle občerstvenie, čerpacie stanice, multikiná) sa koncentruje do pásov pozdĺž veľkých ciest a diaľnic, ktoré sú často dostupné iba autom,
- *radikálne zmeny vo využívaní krajiny* – znižuje sa rozloha pozemkov vhodných na poľnohospodárske, lesnícke a rekreačné využitie.

Suburbanizačný proces prináša výrazné zmeny v mnohých oblastiach života spoločnosti. Ide o natoľko komplikovanú problematiku, že jej sledovanie si nepochybne vyžaduje široko interdisciplinárny prístup, nielen z hľadiska dôkladnej analýzy, ale aj prípadných stimulov a podporovania pozitívnych trendov, ktoré sú z ekonomického, sociálno-demografického a environmentálneho hľadiska udržateľné.

Mnohé dôsledky suburbanizácie sa prejavajú až po dlhšom čase, čo však neznamená, že by odborná verejnosť nemala mať v zásobe dostatok analytických poznatkov a možných scenárov ďalšieho vývoja založených na dôkladnom a dlhodobom výskume rôznych aspektov tohto fenoménu. V tejto súvislosti patrí problematika priestorového pohybu obyvateľstva, jeho charakteristiky, dynamické a štruktúrne zmeny, priesto-

rový rozvoj sídel a zmeny v ich sociálno-priestorovej štruktúre rozhodne medzi najdôležitejšie.

Príspevok vznikol v rámci riešenia vedeckého projektu č. 2/6042/26 financovaného grantovou agentúrou VEGA.

Literatúra

- Banski, J.: Prímestské a periférne vidiecke oblasti v Poľsku: bilancia vývoja počas obdobia transformácie. *Geograf. Čas.* 57, 2005, s. 117 – 130.
- Čermák, Z.: Geografické aspekty migrácie v Českej republike. *Demografie*, 39, 1997, s. 242 – 248.
- Mulíček, O.: Suburbanizace v Brně a jeho okolí. In: *Suburbanizace a její sociální, ekonomické a ekologické důsledky*. Praha, 2002, s. 171 – 181.
- Ouředníček, M.: Suburbanizace v kontextu urbanizačního procesu. In: *Suburbanizace a její sociální, ekonomické a ekologické důsledky*. Praha, 2002, s. 39 – 54.
- Podolák, P.: Vnútorňá migrácia na Slovensku. In: Mládek, J., Kusendová, D., Marenčáková, J., Podolák, P., Vaňo,

- B. (eds.): *Demogeografická analýza Slovenska*. Bratislava : Univerzita Komenského, 2006, s. 73 – 77.
- Priestorový pohyb obyvateľstva. In: *Atlas obyvateľstva Slovenska*. Bratislava : Univerzita Komenského, 2006, s. 69 a 72.
- Sedláková, A., Matlovič, R.: Suburbanizácia – transformačný proces priestorovej organizácie postkomunistických miest (empirický príklad Prešova). *Acta Facultatis Studiorum Humanitatis et Naturae Universitatis Prešovensis, Prírodné vedy*, 42, *Folia Geographica*, 7, 2004, s. 75 – 103.
- Slavík, V., Clapovič, T.: Územné plány obcí ako predpoklad suburbanizácie v zázemí Bratislavy. In: *Geografické aspekty stredo-europejského priestoru*, Brno, 2003, s. 137 – 141.
- Vaňo, B.: Populačný vývoj na Slovensku po r. 1990. *Demografie*, 47, 2005, s. 103 – 112.
- Vaňo, B. (ed.): *Populačný vývoj v Slovenskej republike 2004*. Bratislava : Infostat, Výskumné demografické centrum, 2005.

RNDR. Peter Podolák, CSc., Geografický ústav SAV, Štefánikova 49, 814 73 Bratislava, geogpodo@savba.sk

Suburbanizácia prináša významné zmeny v spôsobe využívania krajiny. Poľnohospodársku výrobu na veľkej rozlohe postupne nahrádza bývanie a komerčné funkcie. Foto: M. Bartoš

